

متن کامل دیوان شیخ اجل سعدی شیرازی

گلستان و بوستان و...

از روی نسخه تصحیح شده انجمن ادب فارس
و یک نسخه خطی معتبر و قدیمی منحصر

به کوشش

مظاهر مصفا

سعدی، مصلح بن عبدالله، - ۹۶۹۱ ق
[کلیات]

متن کامل دیوان شیخ اجل سعدی شیرازی، گلستان و بوستان و... از
روی نسخه تصحیح شده انجمن ادب فارس و یک نسخه خطی معتبر و
قدیمی منحصر / به کوشش مظاهر مصفا. -- تهران: روزنه، ۱۳۸۵.
۱۱۹۶ ص. ۱۹۸۹/۵۴ س. م.

ISBN: 964-334-253-0

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیپا.
۱. نثر فارسی -- قرن ۷ ق. ۲. شعر فارسی -- قرن ۷. الف. مصفا،
مظاهر، ۱۳۰۷ - ، مصحح. ب. انجمن ادب فارس. ج. عنوان.
PIR ۵۲۰۰ ۱/۳۱ فا

پ ۱۳۸۵

کتابخانه ملی ایران

۸۵-۳۴۱۱ م

متن کامل دیوان سعدی

□ شیخ اجل سعدی شیرازی

□ به کوشش: دکتر مظاهر مصفا

□ با همکاری و ویرایش: اکرم سلطانی

● صفحه آرایی: انتشارات روزنه

● چاپ اول: ۱۳۸۵

● شمارگان: ۳۰۰۰ نسخه

● قیمت: ۶۵۰۰ تومان

● چاپ: لایلا ● صحافی: افشین

● نشانی: خیابان توحید، نبش پرچم، بالای بانک تجارت، طبقه ۴ (انتشارات روزنه)

● تلفن: ۶۶۹۳۹۰۷۴ و ۶۶۹۳۵۰۸۶، دورنویس: ۶۶۹۲۴۱۳۲

● شابک: ۹۶۴-۳۳۴-۲۵۳-۰ ISBN: 964-334-253-0

○ حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست کلی

دیباچه چاپ حاضر	هفت
یادداشتی بر این چاپ	ده
مقدمه	یازده
فهرست مطالب مقدمه	دوازده
فهرست حکایت‌های گلستان	نود و پنج
گلستان	۱
بوستان	۱۶۳
فهرست بوستان	۱۶۵
غزل‌ها	۳۵۹
فهرست غزل‌ها	۳۶۱
قصیده‌های فارسی	۸۰۷
فهرست مطلع قصیده‌های فارسی و مرثیه‌ها	۸۰۹
مرثیه‌ها	۹۲۱
قصیده‌های عربی	۹۳۳
فهرست مطلع قصیده‌های عربی	۹۳۵
ترجمه قصیده‌های عربی	۹۵۴
ترجیع‌بندها	۹۷۷
فهرست آغاز ترجیع‌بندها	۹۷۹
رباعی‌ها	۹۹۳
فهرست آغاز رباعی‌ها	۹۹۵
قطعه‌ها	۱۰۲۱
فهرست آغاز قطعه‌ها	۱۰۲۳
مثنوی‌ها	۱۰۷۳
فهرست آغاز مثنوی‌ها	۱۰۷۵

مفردات.....	۱۰۸۷
مثلثات.....	۱۰۹۷
شرح مثلثات.....	۱۱۰۱
نصیحة الملوک.....	۱۱۲۳
فهرست نصیحة الملوک.....	۱۱۲۴

www.ketab.ir

حاصل کار و کوشش خود
را در این کتاب به عزیزترین
یادگار خاندان و تبار خود
خواهر دانش‌مندم استاد
منظربانو مصفا هدیه می‌کنم

دیباچه چاپ حاضر^۱

باسمک الذی لایعرفه الا انت

اکنون بیش از چهل سال از طبع و نشر نسخه‌یی از دیوان شیخ اجل سعدی شیرازی که در انجمن ادبی فارس از نظر صاحب‌نظرانی نام‌دار گذشته بوده است توسط مؤسسه طبع و نشر معرفت می‌گذرد نسخه‌یی که بعد از چاپ در اختیار من گذاشته شد و من آن را با چند نسخه معتبر در دست‌رس مقابله کردم و فهرستی از صورت صواب و انساب در پایان کتاب به دست دادم. آن نسخه شاید از زمان شاعر و ادیب بزرگوار روشن‌دل بابصیرت نام‌دار شوریده شیرازی در انجمن فارسیان باقی مانده بوده است.

بر آن نسخه چاپ‌شده تحقیقی چند در شیوه گفتار و مضمون‌سازی و ابداع و ابتکار شیخ افرودم و مدارهای اصلی اندیشه و غزل‌آرایی و سوز و ساز شاعر شب‌بیدار تشنه‌کام و جمال‌پرست عاشق‌کردار و دل‌باخته بی‌بدیل و ماندگار زبان فارسی را باز نمودم.

فهرستی سدگانه و چند سد صفحه‌یی کلان موضوعی و بس‌آمدی که تا آن زمان در ایران سابقه نداشت زیب و زیور کتاب مستطاب شیخ اجل کردم^۲. این فهرست بس‌آمدی موضوعی با تفاوت روش بعد از بس‌آمد معروف ولف آلمانی بر شاه‌نامه شاعر بزرگ ایران و حماسه‌سرایی بی‌بدیل

۱ - این دیباچه را استاد بر چاپ جدید کتاب در قطع وزیری نوشته‌اند که با کمی تغییر در این جا نقل گردیده است.

۲ - در این قطع از آوردن فهرست‌ها صرف‌نظر شد.

هشت □ دیوان شیخ اجل سعدی

جهان حکیم فردوسی توسی نخستین کوشش بس آمدسازی در ایران بود و بدیع و کلان و توان فرسا و شگفت آسا می نمود.

در سال های اخیر مؤسسه اوقاف تجدید طبع این کتاب را پیش نهاد کرد و حتا قراردادی نوشته شد و بیش از یک سال با مددگاری دوستی از کارگزاران صدیق و دقیق آن دست گاه حمید طارق قرب کل کتاب بازبینی و حروف چینی و غلط گیری گردید اما برای مؤسسه ناشر وارد کردن آن چه در طول چهل سال در حاشیه آن متن نگاشته آمده بود متعذر می نمود در نتیجه مقابله و مقایسه چهل ساله متن با نسخه های متعدد چاپی سربی و سنگی بی حاصل ماند و حاصل مقابله متن با یک نسخه خطی نه چندان کهن که از روی دست نویسی مربوط به هفده هیجده سال پس از درگذشت شیخ اجل فراهم آمده بوده است باطل شد آن نسخه را در آن روزگار در اختیار داشتم و اکنون در دست ندارم. خیراندیش مشتاق پر حرارت بی تجربتی کل کار اوقاف را که از دندان های آهنین دست گاه های نوآیین بیرون ریخته بود از کارگزاران آن مؤسسه که مشتاق وار و عاصی از کار آماده و اگذاری بودند تحویل گرفت و آن جمله را چندی در زیر دندان تیز و دست بی چیز خود داشت و سرانجام دندان کنان و دست افشان وا گذاشت مؤسسه محترم طبع و نشر روزنه پنجره امیدی گشود و طبع و نشر کتاب را در عهده گرفت به روز و روزگاری که من دست و پنجه روز و شب در آتش دیرپای و شعله ور سال و ماه دارم و برای نوشتن صفحه یی به شب و روزی گاهی به هفته یی نیاز مندم و از تصحیح و مقابله بسیار عاجزم و یاد روزگاری به خیر که از غروب تا طلوع آفتاب با خامه سر کرده خون دل و چشم بر چهره نامه می ریختم اکنون هر دستم چراغ دانی ست پنج شمعی و پنج شعله یی که ریشه در نی زار سوخته و بیشه افروخته درون دل و جان من دارد.

دستان سوخته و افروخته ام از جان خانه نهان و نهان خانه جان سوختن و افروختن می آموزد و به یاد روزگار از دست رفته به های های می گیرد و به ای وای می سوزد و من روز و شب به رقص شعله های از جان خاسته در تاب این آتش افروخته می گیرم و می سوزم و به سوختن نی هر قلمی از نی ستان جان به زیر و بم درای کاروان حدی خوان روزگاران حکایت شکایت ستم های بی نهایت زمزمه می کنم و آیت نهایت بی دادرسی به همه همة سپید و سیاه صبح و شام می سپارم.

دیباچه چاپ حاضر □ نه

بلی شعله‌های دستم از نیستان گداخته جان مایه‌ورست و سرشک
چشمم نمایه این سوز و گداز است شعله‌های دستم و دانه‌های سرشک
چشمم از یک عالم‌اند نه این را در خاموش کردن آن اثری ست و نه آن را
در فروگرفتن این هنری.

و اکنون کلیات سعدی بدین صورت و سیرت حاصل کار و مددگاری
پژوهش‌گر جوان‌مرد و آزادمنش و بزرگواری ست که غلط‌گیری تمامی
کتاب و تصحیح مطبعه‌یی و تفسیر و ترجمه و زیر و زبرگذاری عبارت‌ها
و شعرهای عربی حاصل کوشش و سلیقه و اراده و قبول زحمت و ابتکار
این هم‌کار گرامی ست

به هر حال ذکر این واقعیت سبب رضایت و سرخوشی و شادی خاطر
من است که اکرم سلطانی استوره پشت‌کار و دست‌یاری و پای‌مردی ست
و اگر همت این هم‌کار کاردان و کوشش صادقانه او نبود کار این کتاب به
سامان نمی‌رسید صاحب همتی که به صدق و صفا این مهم را از اول تا
آخر در عهده گرفت

در طول سال‌های دور و نزدیک گذشته چند تن از یاران و دوستان
هوش‌مند و بزرگواری و بی‌گاه مرا در انطباق متن کتابی چند از جمله
این دیوان با آنچه از نسخه‌های نو و کهنه فراهم آورده بودم یاری و
مددگاری صمیمانه کرده‌اند ذکر نامشان و منت‌واری احسان و اکرامشان
تسلّی خاطر است یارانی که از دیرگاه دست‌یار و دست‌گیر من بوده‌اند
افسانه دست‌گردی و لیلا نوروزپور و لیلا اسماعیل‌زاده و دکتر سارا
زیرک و پگاه خدیش و زهرا علی‌زاده و رفیق شفیق هم‌کار فاضل دکتر
محمدعلی خالدی.

آخرین‌ترین سخن این که از کوشش‌های استاد فاضل دکتر
سیدمحسن حجازی در طبع نخستین و نیز از محقق گرامی آقای دکتر
محسن کیانی که متن کتاب را مطالعه نموده و غلط‌هایی را متذکر شدند
سپاس‌گزاری می‌کنم.

مظاهر مصفا

بهمن هشتاد و دو

یادداشتی بر این چاپ

موجب سرافرازی است که استاد بزرگوار دکتر مظاهر مصفاً مرا که پیاده‌یی کم‌توشه‌ام اذن جولانی داده‌اند، و من شاد و سرخوشم که قدم در دنیای سعدی نهاده‌ام و توانسته‌ام به قدر همت و توانم یاری‌رسان استاد عزیز در امر چاپ این کتاب باشم.

برای ایجاد نظم بیشتر در کتاب، همه غزل‌ها اعم از طبیات و بدایع و خواتیم و مملعات بر حسب ترتیب الفبایی آورده شد. طبیات با «ط»، بدایع با «ب» خواتیم با «خ» مملعات با «م» و غزلیات قدیم با «ق» مشخص شده‌اند. شعرهای الحاقی اعم از غزل و قطعه و رباعی و... در ردیف الفبایی خود آورده شده و با قید الحاقی در داخل قلاب از دیگر اشعار تفکیک گردیده است.

در رسم الخط پیرو نظر استاد بوده‌ایم. صد و ترکیبات آن را با «سین» و طوطی و طاووس و مانند آن را با «ت» نوشته‌ایم. اساس را بر جدانویسی قرار داده و کوشیده‌ایم تا حد امکان یک‌دست عمل کنیم. اگر در مواردی این شیوه اعمال نشده یا از چشم مخفی مانده و یا شبهه‌یی ایجاد می‌کرده است.

از نشانه‌گذاری جز در موارد معدود خودداری کرده‌ایم، زیرا استاد بر آنند که شیوه‌یی که در قرن اخیر تقلید شده است ابتکار گردش اندیشه را از خواننده سلب می‌کند و سبب کندی استنباط است و تعطیل حدس و پیش‌بینی و توجه به قرینه کلام. برای بوستان و غزل‌ها و قصیده‌ها به اصطلاح معمول کشف‌الابیات و به تعبیر استاد بیت‌یاب ترتیب داده‌ایم.^۱

برای کاهش حجم کتاب، نسخه‌بدل‌ها در چاپ بعد و یا احتمالاً در یک C.D هم‌راه کتاب برای اهل تحقیق عرضه خواهد شد.

از چند مأخذ مربوط برای ترجمه عبارت‌ها و بیت‌ها و قطعه‌ها و قصیده‌های عربی و معنی لغت‌ها و سایر کارهای کتاب بهره برده‌ایم. - گرچه در بیشتر موارد نظر خود استاد راه‌گشا بوده است - از جمله آنهاست: گلستان و بوستان پژوهش‌گر فقید دکتر غلام‌حسین یوسفی و شرح غزل‌های سعدی حاصل کوشش و بصیرت استاد بزرگوار و محقق عالی‌مقدار استاد دکتر خلیل خطیب رهبر و کلیات سعدی دانش‌مند بابصیرت شادروان محمدعلی فروغی و کتاب فرهنگ عبارت‌های عربی در شعر فارسی تألیف پژوهش‌گر محترم آقای محمدرضا عادل، مجموعه ارزش‌مند سروده‌های عربی شیخ اجل حاصل کوشش استاد گرامی دکتر جعفر مؤید شیرازی، لغت‌نامه دهخدا و لغت‌نامه فارسی. مثلثات در این کلیات نقل مثلثات مصحح استاد دانش‌مند واجد شیرازی است.

مقدمه

www.ketab.ir

فهرست مطالب مقدمه

- ۱ - خلاصه زندگی سعدی سیزده
- ۲ - چند نکته از زندگی سعدی در سخنان او هفده
- ۳ - اعتقاد سعدی به سخن خود بیست و پنج
- ۴ - چند نکته دستوری و لغتی و سبکی سی و سه
- ۵ - چند موضوع و مضمون رایج در سخن سعدی پنجاه و یک
- جمال پرستی پنجاه و یک
- بی خوابی و شب زنده داری پنجاه و هفت
- سوگند در دیوان سعدی هفتاد و سه
- عشق بعد از مرگ هفتاد و نه
- تشنگی هشتاد و چهار
- مفاخرت به نصیحت گری هشتاد و نه

۱ - خلاصه زندگی سعدی

نام و نسب

نام شیخ اجل مشرف‌الدین و پدرش مصلح و نیایش عبدالله است.

تخلص

تخلص و شهرت او سعدی و از نام اتابک مظفرالدین سعد پسر ابوبکر پسر سعد پسر زنگی (درگذشته به سال ۶۵۸) گرفته شده است.^۱

زادگاه

زادگاه شیخ خاک شیراز است.

سال زادن

در تاریخ زادن او اختلاف است و به اغلب احتمال در سال‌های شش‌شش تا شش‌سد و پانزده به دنیا آمده است.

مدت زندگی

در مدت زندگی او نیز اختلاف بسیار است و عمر او را تا سد و بیست سال نوشته‌اند و آنچه مسلم است به پیری رسیده^۲ و عمری به نسبت دراز کرده و به احتمال قوی مدت زندگیش از هفتاد و پنج تا نود و چهار سال بوده است.

سال درگذشت درگذشت شیخ به‌ظن غالب در فاصله سال‌های شش‌سد و نود تا شش‌سد و نود و چهار رخ داده است.

آغاز شهرت

سعدی در فاصله سال‌های شش‌سد و پنجاه تا شش‌سد و پنجاه و شش شهرت یافته شاید بتوان گفت شهرت او با سال تألیف بوستان که در شش‌سد و پنجاه و پنج منظوم شده و گلستان که در شش‌سد و پنجاه و شش تحریر یافته مصادف بوده است.

سیر و سفر

آنچه مسلم است سعدی در روزگار جوانی هم‌زمان با فتنه و آشوب فارس در فاصله سال‌های شش‌سد و بیست تا

تحصیل

۱ - نگاه کن به ممدوحان سعدی

۲ - به بخش شعرهای مربوط به زندگی سعدی مراجعه کن

شش سدویست و سه از شیراز به بغداد رفت و در مدرسه نظامیه بغداد به تحصیل دانش های ادبی و تفسیر و فقه و کلام و حکمت پرداخت به اغلب کشورهای اسلامی مانند شام، مراکش، حبشه و حجاز سفر کرد و در سال شش سدوپنجاه و چهار که فارس از آشوب و انقلاب آسوده بود به شیراز بازگشت در شش سدوشست و دو بار دیگر به بغداد رفت و به زیارت کعبه نایل شد به آذربایجان سفر کرد^۱ و به شیراز بازگشت و سر به جیب مراقبت فرو برد و ریاضت پیشه کرد و درگذشت و در محل سکونت خود به خاک سپرده شد.

معاصران

معاصران شیخ (غیر از ممدوحان او) از ملکان و امیران و حاکمان و عاملان عبارتند از: اتابک مظفرالدین سعد پسر زنگی پسر مودود سلغری (درگذشته به سال ۶۲۳) و اغلمش (مقتول به سال ۶۱۴) که در شش سد و یازده تا شش سد و چهارده حکومت ری و همدان و سپاهان داشت. از بزرگان دانش و شعر و ادب: شیخ شهاب الدین سهروردی (متولد به سال ۵۳۹ درگذشته به سال ۶۲۳) مؤلف کتاب عوارف المعارف و جمال الدین ابوالفرج عبدالرحمان پسر جوزی (مقتول به سال ۶۵۶) محتسب بغداد و مدرس مدرسه مستنصریه (غیر از جمال الدین ابوالفرج عبدالرحمان پسر جوزی معروف است که در ۵۹۷ وفات یافته) و خواجه نصیرالدین طوسی و شیخ فریدالدین عطار نیشابوری (مقتول به سال ۶۲۸) و کمال الدین اسماعیل (مقتول به سال ۶۳۵) و جلال الدین محمد بلخی (درگذشته به سال ۶۷۲) و امیر خسرو و اثیر اومانی و امامی هروی و مجدالدین همگر شیرازی و همام تبریزی و نزاری قهستانی و جمعی دیگر از شاعران و بزرگان دانش و ادب.

ممدوحان

ممدوحان شیخ^۲ عبارت بوده اند از:
۱. اتابک مظفرالدین ابوبکر پسر سعد زنگی ششمین شاه

۱- خلاصه زندگی سعدی □ پانزده

سلسله سلغریان که در ۵۹۱ به دنیا آمد در ۶۲۳ جلوس کرد و در ۶۵۸ درگذشت گلستان و بوستان موشح به نام اوست.

۲. اتابک مظفرالدین سعد پسر ابوبکر پسر سعد زنگی (در گذشته به سال ۶۵۸) که تخلص سعدی از نام او و دیباجه گلستان به نام اوست.

۳. اتابک مظفرالدین (یا عضدالدین) محمد پسر سعد پسر ابوبکر که در ۶۵۸ جلوس کرد و در کودکی در ۶۶۱ درگذشت.

۴. ترکان خاتون دختر اتابک قطب‌الدین محمودشاه و خواهر رکن‌الدین علاءالدوله از اتابکان یزد و زن اتابک سعد پسر ابوبکر پسر سعد زنگی و مادر محمد پسر سعد که در زمان سلطنت فرزند خردسال خود محمد (۶۵۸-۶۶۱) کفالت مملکت با او بود.

۵. اتابک مظفرالدین سلجوق شاه پسر سلغرشاه پسر سعد زنگی (مقتول به سال ۶۶۱) که یک سال سلطنت کرد.

۶. اتابک ابش خاتون دختر اتابک سعد پسر ابوبکر پسر سعد زنگی و ترکان خاتون که در ۶۶۲ جلوس کرد در ۶۸۵ درگذشت.

۷. امیر فخرالدین ابوبکر پسر ابونصر حوایجی (مقتول در یکی از سال‌های ۶۵۸ تا ۶۶۱) وزیر اتابک ابوبکر پسر سعد زنگی بود و سعدی در مقدمه گلستان از او نام برده است.

۸. امیر انکیانو (نوبین) که در ۶۶۷ از جانب اباقاخان پسر هلاکو حاکم فارس شد و چهار سال حکومت کرد.

۹. امیر محمد بیگ (مقتول به سال ۶۷۷) که در ۶۷۰ به شحنگی شیراز منصوب شد.

۱۰. شمس‌الدین حسین علکانی (مقتول به سال ۶۸۸) که در ۶۷۰ از طرف شمس‌الدین محمد جوینی با سمت رئیس دبیران به فارس رفت.

۱۱. مجدالدین سعد رومی (مقتول به سال ۶۸۸) که از ۶۸۶ تا ۶۸۸ حاکم شیراز بود.

۱۲. نورالدین احمد پسر صیاد که از عاملان دولت مغول

بود.

۱۳. قاضی ابومحمد رکن‌الدین محمد یحیی پسر
مجدالدین اسماعیل پسر نیکروز (درگذشته به سال ۷۰۷) از
قاضیان خاندان فالیان بود در ۶۷۸ از جانب سوغون‌خان
نوین والی فارس به منصب قضا در فارس منصوب شد.
۱۴. مستعصم بالله (مقتول به سال ۶۵۶) آخرین خلیفه
عباسی

۱۵. ایلخان (هلاکو خان)

۱۶. شمس‌الدین محمد جوینی صاحب دیوان (مقتول به
سال ۶۸۳) وزیر هلاکو و اباقا و تکودار
۱۷. علاءالدین عظاملک جوینی (درگذشته به سال ۶۸۱)
مؤلف تاریخ جهانگشاکه در ۶۲۳ متولد شد و از سال ۶۵۷ تا
پایان عمر حاکم بغداد و عراق عرب بود.

۱۸. فخرالدین منجم

۱۹. عزالدین احمد پسر یوسف^۱